

Małgorzata Skowronek (Łódź)

PSEUDOKANONICZNY CYKL O PATRIARSZE ABRAHAMIE (W KONTEKŚCIE SŁOWIAŃSKICH KODEKSÓW O TREŚCI MIESZANEJ)

Utwory literackie znane jako cykl narracji o Abrahamie stanowią jeden z lepiej rozpoznanych zespołów starotestamentowych tekstów pseudokanonicznych¹. Do przyczyn tego stanu rzeczy należy m.in. fakt, iż część związanych z postacią patriarchy słowiańskich tekstów pseudokanonicznych posiada pierwowzory greckie, a nawet paralele w starszych niż bizantyńska tradycjach literackich (zob. [Вълчанов: 75–229; Evans 2001: 149–158]). Autonomią wśród nich, jako występujące w postaci samodzielnych (tj. niepowiązanych ściśle tematycznie i fabularnie z innymi) utworów, cieszą się szczególnie tzw. *Testament* i *Apokalipsa Abrahama*, występujące w kilku wariantach².

Tzw. cykl Abrahama (grupa tekstów o życiu patriarchy rozwijających materiał Rdz 11–25) zachował się w ponad trzydziestu odpisach różnych redakcji języka staro-cerkiewno-słowiańskiego (bułgarskiej, ruskiej, serbskiej, ukraińskiej, wołosko-mołdawskiej)³, a jego pierwowzór grecki pozostaje nieznany – nieustanowiony [Старобългарска 2003: 41]. Na język słowiański został przełożony/skompilowany zapewne na przełomie X i XI w. Ta postać cyklu znana jest jako jego tzw. pierwsza redakcja, natomiast powstanie tzw. redakcji drugiej datuje się na XIII–XIV w. Redakcje różni podział materiału w obrębie tekstów,

¹ O cyklach w średniowiecznych literaturach słowiańskich zob. [Милтенова 2003: 244–260; Милтенова 1991: 135–144; Милтенова 1982: 35–55]; zob. też hasła *Апокрифен цикъл за кръстното дърво*, *Апокрифи за Авраам*, *Апокрифи за Йоан Богослов*, *Апокрифи за пророк Данаил* (wszystkie autorstwa A. Miltenovej), [w:] [Старобългарска 2003].

² Zob. [Apocalypsis 1998: 61–62]. O źródłach greckich zob. [Testamentum 1998: 56–57], o słowiańskich [Testamentum 1998: 60–61]; [Testamentum 1958]. Przekład polski: [Wittlieb 2000: 82–100], [Rubinkiewicz 2000: 443–456], [L'Apocalypse 1987], [Philonenko-Sayar, Philonenko 1981], [Kulik 2004].

³ Pierwszy, dziś już nieaktualny (niepełny) wykaz słowiańskich odpisów poszczególnych części cyklu sporządził Aleksandr Jacimirskij (zob. *Авраам и Сарра*, *Апокалипсис Авраама*, *Откровение Авраама*, *Мельхиседек*, *Исаак*, *Измаил* w: [Яцимирский 1921: 76–81, 95–99, 99–100, 100–111, 111–115, 115–117]). Aktualne wykazy rękopisów zawierających cykl Abrahama zob. w: [Miltenova 2006: 189–208].

jak również szczegóły jego artystycznego opracowania (m.in. obecność elementów pochodzenia folklorystycznego) [Miltenova 2007: 9–20; zob. też Милтенова, Бадаланова 1996: 203–250]. Tu jako materiał do rozważań nad cyklem i jego miejscem wśród innych utworów pseudokanonicznych posłuży treść czterech jego południowosłowiańskich odpisów kodeksów o treści mieszanej, będących wcześniej obiektem zainteresowania i badań tylko w ograniczonym zakresie (zob.: [Милтенова 1986: 114–125], [Minczew 2006: XXXVI–XXXVII]). Są to trzy tzw. rękopisy bliźniacze (tj. zbieżne pod względem treści i zapewne wychodzące ze wspólnego protografu): rękopis z Biblioteki Narodowej im. św. św. Cyryla i Metodego w Sofii, sygn. 433, tzw. Kodeks Panagjurski, XVI w. (dalej NBKM 433)⁴; rękopis z Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu, sygn. Slav. 149, XVI w. (dalej Slav. 149) (zob. [Birkfellner 1975: 214–220]); kodeks mnicha Daniila z Biblioteki Muzeum Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w Belgradzie, sygn. Grujić 100, 1628 r. (dalej Grujić 100) oraz rękopis z Biblioteki Narodowej im. św. św. Cyryla i Metodego w Sofii, sygn. 326, tzw. Kodeks Adżarski, XVI w. (dalej NBKM 326) (zob. [Цонев 1910: 315–320]).

Występująca w wymienionych kodeksach tzw. I redakcja historii Abrahama koncentruje się wokół następujących wydarzeń z życia patriarchy i jego rodziny (zob. aneks z lokalizacją narracji pochodzących z cyklu na tle treści kodeksów)⁵: poznanie jedynego Boga – sprzeciw Abrahama względem ojca i opuszczenie domu rodzinnego – podróż do Ziemi Chaldejskiej – nawrócenie faraona (*Słowo o sprawiedliwym Abrahamie*); poczęcie, narodziny i wygnanie Izmaela – narodziny Izaaka (*Słowo o tym, jak Sara pouczała męża swojego Abrahama*); ofiara Abrahama – ożenek Izaaka – rezygnacja Ezawa z pierwszeństwa (*Słowo o Izaaku*); wygnanie Melchizedeka i jego pobyt na górze Tabor – odnalezienie Melchizedeka przez Abrahama (*Słowo o Melchizedeku*); wizyta starotestamentowej Trójcy św. w domostwie patriarchy – zniszczenie Sodomy i Gomory – grzech i pokuta Lota (*Słowo o Trójcy Świętej*). Cykl zamyka opowieść o wyróż-

⁴ Zob. [Цонев 1910: 442–449]; hasło *Панагюрски апокрифен сборник* (А. Милтенова), [w:] [Старобългарска].

⁵ Tytuły oryginalne i kolejność podają za NBKM 433: Слово праведнаго Авраама (k. 21–23'), Слово како очини Сарар Аврама, мѣжа своего (k. 33'–34'), Слово за Исаака (k. 34'–36'), Слово за Мелхиседека (k. 37'–40'), Слово в Троици. Стон (k. 40–44'). Odpis z NBKM 433 stał się podstawą polskiego przekładu cyklu w: [Апокрифъ 2006: 77–103]. Do tzw. II redakcji (podają za przekładem bułgarskim w: [Стара българска 1982: 88–95]) należą: *Słowo o Abrahamie i Sarze*, *O tym, jak Sara pouczała swego męża*, *Słowo o Trójcy Świętej*, *Słowo o Izmaelu* i *Słowo o Izaaku* oraz *Słowo o śmierci Abrahama*.

nieniu, jakie spotkało patriarchę przed śmiercią – obejściu niebios w towarzystwie Michała Archanioła (*Słowo o śmierci Abrahama*)⁶.

Wydarzenia te stały się w pseudokanonicznym cyklu starannie literacko opracowanymi narracjami, niekiedy znacznie zmieniając swoją postać starotestamentową⁷; ponadto właściwie w każdej narracji występują wątki pozabiblijne⁸. *Słowo o sprawiedliwym Abrahamie* nawiązuje do treści dwóch rozdziałów z Księgi Rodzaju: wyjścia ojca Abrahama – Teracha wraz z rodziną z Ur do Kanaanu (Rdz 11, 31)⁹ oraz do wydarzeń mających miejsce na dworze faraona w Egipcie (Rdz 12, 11–20). *Słowo...* rozpoczyna moment pojęcia przez Abrahama wielkości Boga Stwórcy i jego sprzeciw wobec ojca, handlarza figurek bożków; po nim następuje opis podróży (wraz z Sarą i Lotem) do Ziemi Chaldejskiej oraz nawrócenie faraona (dzięki objawieniu się Michała Archanioła). W Biblii brak epizodu o idolach, których Abraham poniża i niszczy, co w *Słowie...* staje się przyczyną opuszczenia przezeń domu (czy raczej wypędzenia) i podróży¹⁰. Tekst dwukrotnie mówi o wyruszeniu patriarchy do Chaldei, nie nazywa jednak miejsca jego piętnastoletniego (!) postoju w drodze¹¹.

Najkrótszy utwór cyklu, *Słowo o tym, jak Sara pouczała męża swojego Abrahama*, podejmuje temat poczęcia, narodzin i wygnania Izmaela, zaburzając chronologię biblijną. Nawiązuje bowiem do dwóch rozdziałów Rdz: 16, 1–4 – narodzin Izmaela oraz 21, 10–18 – wypędzenia Hagar z dzieckiem na pustynię. Abraham początkowo nie akceptuje pomysłu Sary na zrodzenie syna z niewolnicą i radzi się w tej kwestii Melchizedeka (który później udziela nowo narodzonemu Izmaelowi błogosławieństwa), otrzymując zapowiedź dwojga dzieci. Zastanawiający jest tytuł utworu: właściwie nie ma tu „pouczania” Abrahama

⁶ W NBKM 433 Слово праведнаго Аврама, е҃га прїи҃де к' немс архан҃гль. Михаилъ (k. 105-117).

W przekładzie polskim ks. M. Wittlieba tekst ten znany jest jako *Testament Abrahama*, [w:] [Apokryfy 2000: 82–100]. Przyjmuje się, że *Słowo o śmierci Abrahama* powstało pod wpływem tzw. *Apokalipsy Abrahama* (por. przyp. 2). Obecnie w slawistyce dominuje opinia, iż nie odnaleziono pierwowzoru greckiego dla jednej z trzech zachowanych słowiańskich redakcji tekstu.

⁷ Jedną z charakterystycznych cech opracowania cyklu jest to, iż narracja pseudokanoniczna narusza obecne w Rdz interwały czasowe (m.in. pomiędzy śmiercią Sary i Abrahama) i pomija część związanych z patriarchą wydarzeń (m.in. jego drugi ożenek – z Keturą, Rdz 25, 1).

⁸ Więcej o wątkach pozabiblijnych i poetyce wybranych fragmentów cyklu zob. w: [Minczew, Skowronek 2008; Skowronek 2006: 44–59].

⁹ To najwcześniejszy epizod z życia patriarchy poświadczony w cyklu: inaczej niż m.in. mity hebrajskie, relacje słowiańskie pomijają moment jego narodzin oraz młodość aż do czasu zniszczenia pogańskich bożków Teracha.

¹⁰ Inaczej niż w *Słowie...*, w Rdz to właśnie Terach zabiera syna i synową oraz wnuka (Lota) w drogę z Ur do Kanaanu.

¹¹ Autor *Słowa...* myli zresztą Chaldeję z Kanaanem, a Kanaan z Egiptem.

przez Sarę takiego, jakiego można by się spodziewać – to raczej rodzaj rady, służącej idei podtrzymania rodu i wyznaczenia spadkobiercy¹².

Izaak, syn Abrahama, pojawia się w cyklu dwukrotnie. Po raz pierwszy w *Słowie o tym, jak Sara pouczała męża swego Abrahama*, które wspomina jego narodziny i dzieciństwo, a szczególnie wypadek, w wyniku którego Hagar z Izmaelem opuszczają domostwo patriarchy. Na pierwszy plan wysuwa się w kolejnej narracji, *Słowie o Izaaku*, którego pierwsza część, zasadniczo wierna Rdz 22, 1–13, choć dość w stosunku do niej skrócona, przedstawia biblijny motyw ofiary Abrahama¹³. Część druga *Słowa...* opowiada o poszukiwaniu dłań przez służkę patriarchy żony (Rdz 24, 2–67) oraz interpretuje fragment Rdz 27 traktujący o otrzymaniu podstępem błogosławieństwa przez Jakuba¹⁴.

Słowo o Melchizedeku oparto na Rdz 14, 18–20, gdzie Melchizedek („kapłan Boga najwyższego”) błogosławi Abrahama po jego zwycięstwie nad królem Kedorlaomerem – czego w *Słowie...* brak. W czwartej narracji cyklu biblijny król Szalemu Melchizedek staje się wygnanym królewskim synem, który po upadku Jerozolimy przez czterdzieści lat przebywa w samotni na górze Tabor, gdzie z Bożego polecenia odwiedza go Abraham¹⁵. W *Słowie...* mówi się również, iż Melchizedek „przyjmuje komunię”, co może być wynikiem interpretacji biblijnego „wyniesienia” chleba i wina dla pobłogosławienia Abrahama (Rdz 14, 18)¹⁶.

Bodaj najciekawszą częścią cyklu jest *Słowo o Trójcy Świętej*, wykorzystujące w sposób skrócony materiał Rdz 18, 2–33 i 19, 1–24. Pierwszą jego część stanowi opis odwiedzin trzech podróżnych – „Trójcy Świętej”¹⁷ – w domostwie patriarchy, druga dotyczy zniszczenia Sodom i Gomory, ucieczki Lota z zagrożonego miasta oraz ciężkiej, wymagającej ogromnego nakładu sił i czasu pokuty, jaką za grzech kazirodztwa zadaje mu Abraham. To motyw w Rdz nieobecny. W ogóle jest to – poza *Słowem o śmierci Abrahama* – część najodleglejsza od przekazu biblijnego¹⁸.

¹² W tzw. II red. cyklu ze *Słowa o tym, jak Sara pouczała męża swojego Abrahama* wyodrębniła się samodzielne *Słowo o Izmaelu*.

¹³ Studium dotyczące interpretacji motywu ofiary Abrahama, szczególnie na tle folkloru Słowian bałkańskich, zob. w: [Badalanova 2002: 47–67; Skowronek].

¹⁴ Na szczególną uwagę zasługuje w tym fragmencie motyw przekazania pierwszeństwa: bracia zamieniają się nim, siadając w odpowiednim porządku przy stole i dzieląc między sobą chleb.

¹⁵ Inaczej niż *Słowo...*, ukazujące wynikły na tle wiary konflikt w rodzinie królewskiej, Biblia nie wspomina o burzliwej młodości kapłana i króla.

¹⁶ W tzw. II red. cyklu *Słowo o Melchizedeku*, w nieco zmienionej postaci, połączone jest w jeden tekst z opowieścią o Sarze.

¹⁷ Tak w odpisie z NBKM 433.

¹⁸ Ze względu na wątek, obok wspomnianego wyżej, kwitnących głowni, z których ma w przyszłości wyrosnąć drzewo Męki Pańskiej oraz szczegóły wizyty niezwykłych gości.

Cykl zamyka *Słowo o śmierci Abrahama*¹⁹, dla którego punkt wyjścia stanowi Rdz 25, 7–9 mówiący o śmierci patriarchy, a w dalszej części również Rdz 23, 1–2 i 19: opis śmierci Sary i jej pochówku dokonanego przez męża. *Słowo...* jest opowieścią o wydarzeniach poprzedzających śmierć Abrahama – odwiedzinach Michała Archaniola w jego domostwie oraz o jego podróży z patriarchą po zaświatach²⁰, gdzie obserwują m.in. sąd nad duszami i przeznaczone dla niektórych „miejsce pośrednie”, a także sędziów Abła i Henocha²¹. *Słowo...* jest tekstem szczególnym również dlatego, że ze względu na swoją tematykę jest stosunkowo słabo związane fabularnie z poprzedzającymi je częściami (czego wyrazem może być niemal powszechne „odseparowanie” go w kodeksach, przepisywanie po rozdzieleniu od nich kilkunastoma innymi narracjami).

Gdyby układ cyklu miał realizować porządek treści występujący w Starym Testamencie, porządek części powinien być następujący: *Słowo o sprawiedliwym Abrahamie* (Rdz 11, 31; 12, 11–20) – *Słowo o Melchizedeku* (Rdz 14, 18–20) – *Słowo o tym, jak Sara pouczała męża swego Abrahama* (Rdz 16, 1–4; 21, 10–18) – *Słowo o Trójcy Świętej* (Rdz 18, 2–33; 19, 1–24) – *Słowo o Izaaku* (Rdz 22, 1–13; 24, 2–67; 27) – *Słowo o śmierci Abrahama* (Rdz 25, 7–9; 23, 1–2; 19). Praktyka średniowiecznych kopistów i kompilatorów kodeksów dowodzi jednak, że w trzech tzw. bliźniaczych kodeksach, czyli NBKM 433, Slav. 149 i Grujić 100, układ ich kolejności narusza porządek biblijny. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że przyjęty tu za kodeksami bliźniaczymi układ narracji w cyklu nie jest niezmienny i obowiązujący nawet w odniesieniu do tzw. I jego redakcji. Tak np. w XV-wiecznym kodeksie z klasztoru św. Pawła na Świętej Górze Athos (sygn. 109) jest on następujący: *Słowo o sprawiedliwym Abrahamie* – *Słowo o Melchizedeku* – *Słowo o Trójcy Świętej* – *Słowo o tym, jak Sara pouczała męża swojego Abrahama* – *Słowo o Izaaku* – *Słowo o śmierci Abrahama*, będąc w wielu szczegółach bliższym porządkowi biblijnemu²².

Argumentem broniącym układu utworów cyklu z kodeksów bliźniaczych jest ich treść pozwalająca doszukać się pewnej logiki narracyjnej. Zaproponowana tu kolejność narracji zdaje się wynikać z relacji ich tytułowych bohaterów z Abrahamem. Tak więc po przedstawieniu życia patriarchy – przynajmniej lat

¹⁹ W większości odpisów utworu tytuł brzmi *Słowo o śmierci Abrahama, gdy przybył do niego Michał Archanioł*.

²⁰ Opis przypominający pseudokanoniczne widzenia patriarchów starotestamentowych.

²¹ *Słowo...* nawiązuje do wydarzeń wcześniejszych (ugoszczenie Trójcy św.) i kończy się momentem śmierci Sary (z której dusza ulatuje w postaci ptaka) oraz Abrahama, po którego ostatecznie przybywa Śmierć, a nie Archanioł.

²² Ze względu m.in. na fragmentaryczne wydanie nieistniejącego już ponoć tekstu rękopisu z klasztoru Świętego Pawła (wybór tekstów, bez podania lokalizacji, tj. numerów kart – w: [Лавров 1899: 70–81]) jest to temat wymagający oddzielnego studium.

młodych i dojrzałych – w cyklu pojawia się jego małżonka i młodszy syn, Izaak, a wraz z nimi nałożnica Hagar i pierwszy syn, Izmael, oraz przyjaciel rodu – Melchizedek, następnie ofiarowany Panu Izaak (wraz z relacją o jego dorosłym życiu, tj. małżeństwie i potomkach). Pewnym odstępstwem jest część poświęcona Melchizedekowi, niebezpośrednio związana z historią rodziny patriarchy. Wreszcie *Słowo o Trójcy Świętej* dotyczy głównie (tj. w rozbudowanej drugiej części) losów Lota, bratanka Abrahama – który w ostatniej narracji, jak i jego żona, rozstaje się ze światem.

Na rzecz tej hipotezy przemawiają nawet fragmenty poszczególnych utworów naruszające nieco omawianą kolejność. Narracja cyklu zamienia bowiem wielokrotnie szyk wydarzeń biblijnych, a także dopuszcza się ich kontaminacji. I tak np. zapowiedź zrodzenia potomstwa z Sarą otrzymuje Abraham od tajemniczych przybyszów w *Słowie o Trójcy Świętej*, podczas gdy z fabuły części wcześniejszych (*Słowo o tym, jak Sara pouczała męża swojego Abrahama* i *Słowo o Izaaku*) wynika, że jest ono od dawna na świecie. Ten sam komentarz dotyczy uwagi, jakoby Melchizedek miał pobłogosławić „nowo narodzonego Izaaka” – gdy wcześniej w cyklu dokonało się już ofiarowanie. W cyklu, inaczej niż w *Księdze Rodzaju*, losy potomków Izaaka (*Słowo o Izaaku* – Rdz 25, 21–34) opisano przed momentem śmierci Abrahama (*Słowo o śmierci Abrahama* – Rdz 25, 7–10), a śmierć Sary (*Słowo o śmierci Abrahama* – Rdz 23, 10–2) po ślubie Izaaka (*Słowo o Izaaku* – Rdz 24). Można z kolei przypuszczać, że źródłem przedstawionych w *Słowie o sprawiedliwym Abrahamie* perypetii Sary na dworze króla Cheteja są dwa epizody biblijne: Rdz 12, 14–20 (pobyty Abrahama i Sary w Egipcie) oraz Rdz 20, 1–17 (porwanie Sary przez Abimeleka, króla Geraru)²³. Stąd wydawać się może, że niewłaściwe jest umiejscowienie tego epizodu w cyklu przed zniszczeniem Sodomy i Gomory (*Słowo o Trójcy Świętej* – Rdz 19). Najpewniej są to zabiegi celowe – nie tylko gra materiałem biblijnym, próba kunsztu kompilatorów, ale i rodzaj „przypomnienia” czytelnikowi znanych mu wydarzeń i odniesienie cyklu do szerokiego kontekstu biblijnego obecnego choćby w popularnych czytaniach pochodzących z Palei. Stwierdzone są bowiem, choć nie ustalone ostatecznie, relacje cyklu Abrahama z tekstem Palei: przypuszcza się, iż mógł on stanowić jedno ze źródeł Palei historycznej bądź być wykorzystywany jako zastępująca ją lektura²⁴.

²³ Podobnie rzecz się ma w przypadku Hagar, która – w Starym Testamencie – dwukrotnie opuszcza domostwo Abrahama: po raz pierwszy – upokorzona przez Sarę (Rdz 16, 6 i nast.), powtórnie – wyprowadzona na pustynię przez Abrahama, po wyśmianiu Izaaka przez Izmaela (Rdz 21, 14 i nast.).

²⁴ [Старобългарска 2003: 41]. O Palei, zbiorze opowieści i komentarzy starotestamentowych wraz z towarzyszącymi im utworami kanonicznymi i pseudokanonicznymi, zob. [Старобългарска 2003: 345–346] (tam bibliografia); [Славова 2002: *passim*]. Najnowsze wydanie części Palei słowiańskiej zob. w: [Водолазкин 2006: 891–915].

Niezależnie od sposobu opracowania materiału biblijnego oraz wartości artystycznych cyklu Abrahama, warto zwrócić uwagę na umiejscowienie tak cyklu, jak i poszczególnych narracji w szerszym kontekście utworów religijnych stanowiących treść tzw. kodeksów o treści mieszanej. NBKM 433, Slav. 149 i Grujić 100 znane są jako rodzaj antologii utworów i komentarzy pseudokanonicznych o niemal identycznej zawartości i układzie, zgodnym – w ogólnym zarysie – z porządkiem Starego Testamentu²⁵. Po *Fizjologu*, stanowiącym odpowiednik historii stworzenia świata i zamieszkujących go istot, następują kolejno: *Słowo o Adamie i Ewie*, *Słowo o sprawiedliwym Abrahamie*, *Słowo o tym, jak Sara pouczała męża swojego Abrahama* i *Słowo o Izaaku*; *Słowo o proroku Samuelu*; *Słowo o Melchizedeku* i *Słowo o Trójcy Świętej*; *Słowo o (Dawidzie i) Sybilli*; *O tym, jak Psalterz znalazł się w morzu*; *Słowo o widzeniu Barucha*, *Słowo o sprawiedliwym Abrahamie, gdy przybył do niego archanioł Michał (Słowo o śmierci Abrahama)*. Teksty poświęcone pierwszym ludziom oraz prorokom, jak Eliasz czy Samuel, oraz tzw. cykl o Dawidzie i Salomonie reprezentują tematycznie „starotestamentowe” sąsiedztwo cyklu Abrahama, niemniej na uwagę zasługuje fakt, iż są rozdzielone innymi. I tak np. między *Fizjologiem* a *Słowem o Adamie i Ewie* zamieszczono traktat dydaktyczny *Lament Spaneasa* (o utworze zob. [Минчев 2005: 115–118]); między *Słowem o sprawiedliwym Abrahamie* a *Słowem o tym, jak Sara pouczała męża swego Abrahama* – przypisywane św. Pawłowi pouczenie o pokorze i miłości chrześcijańskiej, homilię Jana Złotoustego o widzeniu proroka Izajasza i dniach ostatnich oraz przypowieść o zaniedbanej i nieprzynoszącej owoców winorośli. *Słowo o Izaaku* rozdziela ze *Słowem o Melchizedeku* i *Słowem o Trójcy Świętej – Słowo o proroku Samuelu*, a te z kolei, z ostatnim w cyklu *Słowem o śmierci Abrahama* – kilkanaście utworów, zarówno opartych na motywach starotestamentowych (Baruch, Izajasz), jak i będących przedstawieniem myśli teologicznej i praktyki liturgicznej (komentarze przypisywane Ojcom Kościoła, często w postaci serii pytań i odpowiedzi) czy też realizujących inspiracje pozabiblijne i niekanoniczne (*Słowo o tym, jak Psalterz znalazł się w morzu*, wskazówki dla przystępujących do nauki).

Jaka idea kierowała autorem podobnego układu treści kodeksów znanych dziś jako kodeksy o treści mieszanej? Można podejrzewać, że koncepcja dominująca to ułożenie różnych opowieści tak, ażeby tematycznie naśladowały porządek ksiąg Starego Testamentu. Istotnie: traktujący o różnaitości stworzeń *Fizjolog*, po nim *Słowo o Adamie i Ewie*, cykle o Abrahamie oraz Dawidzie i Salomonie (w tym *Słowo o poczęciu proroka i króla Dawida*, *Słowo o tym, jak*

²⁵ [Minczew 2006: XXXVI–XXXVII]. Tu omówieniu zostanie poddana tylko pierwsza część kodeksów, obejmująca większość lub wszystkie narracje cyklu z bezpośrednim ich sąsiedztwem.

Dawid napisał Psalterz, Słowo o tym, jak Psalterz znalazł się w morzu, Słowo o Sybilli, Słowo o mądrości Salomona)²⁶, następnie widzenia starotestamentowych proroków (Izajasza, Barucha). Utwory, które wymienione tytuły rozdzielają, mogą zaś stanowić rodzaj wypełnienia komentarzem owego „starotestamentowego szkieletu”. Jest to komentarz dość osobliwy: do tekstów uznawanych obecnie za pseudokanoniczne (choć o jak najbardziej kanonicznym pierwowzorze!) dodawano kazania przypisywane Ojcom Kościoła (jak Grzegorz Wielki, Jan Złotousty), Pawłowi Apostołowi, komentarze w duchu „teologii ludowej”, niezwykle plastycznej i przystępniejszej niż oficjalna, wreszcie opracowania tematów ujęte w popularną formę „pytania – odpowiedzi”. Problem wielości gatunków ściśle wiąże się z kwestią odpowiedniości tematycznej. *Słowo o proroku Samuelem* daje zapowiedź Nowego Testamentu, nadejścia Matki Bożej i Chrystusa – i może dlatego poprzedza *Słowo o Melchizedeku*, „kapłanie i królu”, który wynosi chleb i wino, i mówiąc językiem samego utworu – „przyjmuje komunie”, stanowiąc prefigurację ustanowionego przez Chrystusa sakramentu kapłaństwa. Podobnie jak towarzyszące mu pouczenie Grzegorza Wielkiego o Liturgii uzupełniające czy nadające sens i kontekst chrześcijański rytuałowi odprawionemu przez Melchizedeka. Między *Słowem o sprawiedliwym Abrahamie* a dalszymi częściami cyklu znajdują się: słowo Pawła Apostoła o pokorze i miłości chrześcijańskiej, przypisywana Janowi Złotoustemu *Homilia o widzeniu proroka Izajasza i dniach ostatnich* oraz *Przypowieść o zaniebanej winnicy*. Jaki jest ich związek z cyklem? Czy nie można założyć – próbując doszukiwać się logiki, a nie przypadkowości w układzie treści – że stanowią rodzaj wstępu do zamieszczonych w *Słowie o Trójcy Świętej* dziejów grzechu i pokuty Lota, a następnie wędrówki Abrahama z Michałem Archaniołem przez niebiosa (jak i kolejnych podobnych wędrówek-widzeń zaświatów: Barucha czy mniszki Anastazji)? Może przypowieść o drzewie, które – zaniebane – nie daje owoców, a otoczone troskliwą opieką ogrodnika rodzi, stanowi komentarz do przyjęcia przez Abrahama nowej wiary i jednocześnie sugeruje losy jego potomków? Z kolei *Słowo o śmierci Abrahama* umiejscowione jest nie wśród innych wizji bohaterów starotestamentowych, lecz zostało poprzedzone narracją o sporze Chrystusa z diabłem, rozpoczynającą się jak ewangeliczne przypowieści od wyjścia Pana na Górę Oliwną i udzielania przezeń uczniom nauk. Po nim z kolei powraca motyw pierwszego człowieka (NBKM 433, Grujić 100) lub też pojawia się międzytestamentowy utwór pseudokanoniczny *Słowo o dwunastu piątkach* (Slav. 149). Kolejnym dwunastu piątkom poprzedzającym święta chrześcijańskie przyporządkowano w nim wydarzenia

²⁶ Polski przekład wymienionych utworów, autorstwa A. Kaweckiej, zob. w: [Apokryfy 2006: 131–156].

starotestamentowe, dzięki czemu *Słowo...*²⁷ stało się łącznikiem między pierwszą częścią kodeksu, zdominowaną przez narracje oparte na motywach ze Starego Testamentu, a drugą, o swobodniej tematycznie dobranej treści. Warto zwrócić uwagę na – pozorną może – niekonsekwencję umiejscowienia bohaterów starotestamentowych: zarówno Abraham, jak i Adam pojawiają się nie tylko na początku serii opowieści starotestamentowych, ale i niejako w ich podsumowaniu, kiedy treść kodeksów nawiązuje do tematyki pozastarotestamentowej i nawet pozabiblijnej (*Słowo o śmierci Abrahama i Objasnienie o Adamie* – wśród narracji zaczerpniętych z Paterykonu, pouczeń, a nawet po *Słowie o tym świecie i o sądzie* i przed żywotem i cudami św. Mikołaja, Grujić 100), zamykając ją swoistą klamrą. Wreszcie – być może zasadą kompozycji jest prefiguracja wydarzeń i symboli nowotestamentowych przez obrazy starotestamentowe, swoisty paralelizm wydarzeń staro- i nowotestamentowych czy nowożytnych, np. cykl narracji o Drzewie Krzyżowym – i historia odnalezienia tegoż przez św. Helenę; widzenia starotestamentowych bohaterów Barucha i Izajasza – oraz mniszki Anastazji (NBKM 326). To tylko przykłady; teorię o „tekstach” i „kontekstach” w ramach kodeksów o treści mieszanej mogłaby jedynie potwierdzić (lub zaprzeczyć) analiza całości treści, rozszerzona na więcej niż cztery pochodzące z mniej więcej tego samego okresu kodeksy.

Obszerne fragmenty NBKM 326 wyraźnie nawiązują układem treści do NBKM 433, Slav. 149 i Grujić 100²⁸. Jedną z różnic widać już na pierwszych kartach kodeksu – nie zawiera on *Fizjologa*, a w miejsce *Lamentu Spaneasa* proponuje podejmujący problem wychowania oraz współistnienia dobra i niewdzięczności traktat *Mądrość Akira* (w którym można dopatrywać się tematycznego odpowiednika *Lamentu...*). W bezpośrednim sąsiedztwie cyklu Abrahama znalazły się jednak *Słowo o Adamie i Ewie*, *Słowo o proroku Samuelu* oraz homilia Jana Złotoustego o widzeniu Izajasza oraz historii o przyjściu Antychrysta, jego panowaniu nad światem i sporze z Chrystusem. W NBKM 326 bardziej jednak niż dobór utworów uderza sposób przedstawienia cyklu o Abrahamie jako całości. Rozpoczyna go bowiem *Słowo o sprawiedliwym Abrahamie* (k. 17^r–20), po którym następuje *Słowo o Trójcy Świętej* (k. 20–23^r), *Słowo o śmierci Abrahama* (k. 23^r–31) i *Słowo o Izaaku* (k. 31–32^r) i dopiero po nim, oddzielone *Słowem o proroku Samuelu*, *Słowo o Melchizedeku*

²⁷ Polski przekład dwóch redakcji *Słowa o dwunastu piątkach* zob. w: [Apokryfy 2006: 203–208].

²⁸ Kwestia zbieżności treści trzech kodeksów bliźniaczych i NBKM 326, tu zarysowana w odniesieniu do ich pierwszych części, jest ważnym problemem w badaniach nad domniemanymi wspólnymi protografami wszystkich czterech ksiąg. Szczególnie druga część zawierającego ponad 40 utworów NBKM 326, w niemal równych proporcjach dotycząca utworów inspirowanych Starym i Nowym Testamentem, stanowi ważny głos w dyskusji nad koncepcją kodeksów o treści mieszanej; szczegółowa analiza tej problematyki wymaga oddzielnego studium.

(k. 33'–35). Zdaje się, że choć uboższy o jedną narrację cykl Abrahama z NBKM 326 doczekał się ze strony jego autora/kopisty szczególnej interpretacji. Świadczy o tym choćby dość nietypowe miejsce *Słowa o śmierci Abrahama*: być może miało ono podkreślić granicę między historią patriarchy a jego potomków i zaprzyjaźnionego z nim kapłana Melchizedeka. Może to też wyraźniej wskazywać na rozumienie narracji o patriarsze Abrahamie właśnie jako całości, a nie stosunkowo swobodnych opowieści powiązanych postacią jednego z bohaterów.

Na przykładzie umiejscowienia pseudokanonicznego cyklu o Abrahamie wśród innych, głównie starotestamentowych utworów w tzw. kodeksach o treści mieszanej widać wyraźnie, że kodeksy te miały stanowić rodzaj „apokryficznej Biblii z komentarzem”. Jednocześnie nie budzi wątpliwości fakt, iż w związku z występowaniem jej „wariantów” pozwalano sobie na mniej lub bardziej integralne, całościowe traktowanie cykli tematycznych. Jest to zresztą temat dotyczący nie tylko wybranych i pokrótce omówionych tu kilku południowosłowiańskich kodeksów; to problem znacznie szerszy, który można by nazwać historią tworzenia się tzw. konwojów literackich²⁹. Zadanie to obejmie nie tylko analizę kształtujących się i już ukształtowanych zespołów tekstów, ale i relacji między nimi oraz – w planie mikrotekstualnym – struktury uzależnionej wzajemnymi ich wpływami. Ta jednak metoda, zastosowana na materiale choćby kodeksów o treści mieszanej, może pomóc odpowiedzieć na szereg pytań dotyczących zarówno szeroko pojętej myśli literackiej słowiańskiego średniowiecza, jak i dziejów poszczególnych utworów.

Bibliografia

- [Apocalypsis 1998] – *Apocalypsis Abrahae (slauice)*, [w:] *Clavis Apocryphorum Veteris Testamenti*, ed. J.-C. Haelewyck, Brepols.
- [Apokryfy 2000] – *Apokryfy Starego Testamentu*, opr. i wstęp R. Rubinkiewicz, Warszawa.
- [Apokryfy 2006] – *Apokryfy i legendy starotestamentowe Słowian południowych*, wyb. i red. G. Minczew, M. Skowronek, Kraków.
- [Badalanova 2002] – F. Badalanova, *Beneath, Behind and Beyond the Bible: Back to the Oral Tradition (The Theologeme of Abraham's Sacrifice in Bulgarian Folklore)*, [w:] *Фолклор, традиции, култура*, сборник в чест на Стефана Стойкова, София.
- [Birkfellner 1975] – G. Birkfellner, *Glagolitische und Kyrillische Handschriften in Österreich*, Wien.
- [Цонев 1910] – Б. Цонев, *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*, София.

²⁹ O koncepcji badań nad pokrewnymi sobie treściowo zabytkami literatur średniowiecznych zob. [Лихачев 2001: 241–258 i szczególnie s. 258–272].

- [Evans 2001] – C. A. Evans, *Abraham in the Dead Sea Scrolls. A Man of Faith and Failure*, „The Bible at Qumran”, ed. P. W. Flint, T. H. Kim, Eerdmans.
- [Kulik 2004] – A. Kulik, *Retroverting Slavonic Pseudepigrapha: Toward the Original of the Apocalypse of Abraham*, Leiden.
- [Яцимирский 1921] – А. И. Яцимирский, *Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности*, вып. 1, *Апокрифы ветхозаветные*, Петроград.
- [L'Apocalypse 1987] – *L'Apocalypse d'Abraham en vieux slave*, introduction, texte critique, traduction et commentaire R. Rubinkiewicz, Lublin.
- [Лихачев 2001] – Д. С. Лихачев, *Текстология на материале русской литературы X–XVII веков*, Санкт-Петербург.
- [Лавров 1899] – П. А. Лавров, *Апокрифические тексты*, „Сборник Отделения Русского Языка и Словесности”, т. 67, № 3, Санкт-Петербург.
- [Милтенова 1982] – А. Милтенова, *Текстологически наблюдения върху два апокрифа (апокрифен цикъл за кръстното дърво, приписван на Григорий Богослов, и апокрифа за Адам и Ева)*, „Старобългарска литература”, 11.
- [Милтенова 1986] – А. Милтенова, *Сборник със смесено съдържание, дело на етрополския книжовник йеромонах Даниил*, „Старобългарска литература”, 9.
- [Милтенова 1991] – А. Милтенова, *Цикълът от историко-апокалиптични творби в Драголия сборник – произход, източници, композиция*, „Старобългарска литература”, 25–26.
- [Милтенова 2003] – А. Милтенова, *Апокрифи и апокрифни цикли с вероятен български произход в руските чети-сборници от XVI–XVII в.*, [w:] *Slavia Orthodoxa. Език и култура*, сборник в чест на проф. д-р П. Павлова, София.
- [Miltanova 2006] – A. Miltanova, *The Apocryphal Series about Abraham*, [w:] *Studia Caroliensia: Papers in Linguistics and Folklore in Honour of Charles E. Gribble*, ed. R. A. Rothstein, E. Scatton, C. E. Townsend, „Slavica”, Bloomington, Indiana.
- [Miltanova 2007] – A. Miltanova, *Reception of Parabiblical (Paratextual) Literature in Mediaeval Bulgaria*, „Fundamenta Europaea”, VI–VII.
- [Милтенова, Бадаланова 1996] – А. Милтенова, Фл. Бадаланова, *Апокрифният цикъл за Авраам във фолклора и средновековните балкански литератури*, „Етнографски проблеми на народната духовна култура”, т. 4, София.
- [Минчев 2005] – Г. Минчев, *Непознат препис на „Слово на праведния Спаней” в български ръкопис от 18 в.*, „Południowosłowiańskie Zeszyty Naukowe. Język – Literatura – Kultura”, 2.
- [Minczew 2006] – G. Minczew, *Starotestamentowe teksty pseudokanoniczne w południowosłowiańskiej tradycji rękopiśmiennej*, [w:] *Apokryfy i legendy starotestamentowe Słowian południowych*, wyb. i red. G. Minczew, M. Skowronek, Kraków.
- [Minczew, Skowronek 2008] – G. Minczew, M. Skowronek, *Słowiańskie starotestamentowe utwory pseudokanoniczne: między literaturą oficjalną a kulturą ludową*, [w:] *Materiały na Kongres Sławistów, Ochryd* [w druku].
- [Philonenko-Sayar, Philonenko 1981] – B. Philonenko-Sayar, M. Philonenko, *L'Apocalypse d'Abraham*, Paris.
- [Rubinkiewicz 2000] – R. Rubinkiewicz, *Apokalipsa Abrahama*, [w:] *Apokryfy Starego Testamentu*, opr. i wstępy R. Rubinkiewicz, Warszawa.
- [Skowronek] – M. Skowronek, *Ofiara Abrahama w tradycji folklorystycznej Bałkanów (na przykładzie bułgarskich pieśni obrzędowych)*, „Mozaika religijna Bałkanów” [w druku].

- [Skowronek 2006] – M. Skowronek, *Między ortodoksją a fantastyką. Interpretacje losów Abrahama w południowosłowiańskich tekstach pseudokanonicznych i legendach hebrajskich*, [w:] *Intertekstualność w literaturach słowiańskich*, red. I. Kowalska-Pasz, M. Kuczyńska, J. Czaplińska, A. Wątorski, Szczecin.
- [Славова 2002] – Т. Славова, *Тълковната палея в контекста на старобългарската книжнина*, София.
- [Стара българска 1982] – *Стара българска литература в 7 т. Том 1 Апокрифи*, съст. и ред. Д. Петканова, София.
- [Старобългарска 2003] – *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*, съст. Д. Петканова, Велико Търново.
- [Testamentum 1958] – *Testamentum*, [w:] *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, ed. F. Halkin, nr 2001–2003, Bruxelles.
- [Testamentum 1998] – *Testamentum Abrahae [=De morte Abrahami]*, [w:] *Clavis Apocryphorum Veteris Testamenti*, ed. J.-C. Haelewyck, Brepols.
- [Wittlieb 2000] – M. Wittlieb, *Testament Abrahama*, [w:] *Apokryfy Starego Testamentu*, opr. i wstęp R. Rubinkiewicz, Warszawa.
- [Вълчанов] – С. Вълчанов, *Кумрански ръкописи с апокрифно съдържание и славянските старозаветни апокрифи*, „Годишник на Духовната Академия”, т. 23 (1973–1974).
- [Водолазкин 2006] – Е. Г. Водолазкин, *Краткая Хронографическая Палея (текст). Выпуск 1*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 58, Санкт-Петербург.

Magorzata Skowronek

PSEUDO-CANONICAL CYCLE ABOUT THE PATRIARCH ABRAHAM (IN THE CONTEXT OF SLAVIC MIXED-CONTENT CODES)

(Summary)

The first redaction of the so-called pseudo-canonical cycle of Abraham, known to the Slavic literary tradition since 11 ct. and preserved in over thirty copies (different versions of Old Church Slavonic language) comprises six texts (*Story of righteous Abraham, How Sarah advised Abraham, Story of Isaac, Story of Melchisedek, Story of Abraham and the Holy Trinity, Story about Abraham's death*) elaborating chosen episodes from the Book of Genesis, chapter 11–25 combined with the extra-Biblical material. In four South Slavic miscellanea: MSS 433 and 326 from the Cyril and Methodius National Library in Sofia (both 16 ct.), MS Slav. 149 from the Austrian National Library in Vienna (16 ct.) and MS 100 from the Museum of the Serbian Orthodox Church, R. Gruic collection (1628) of texts of the cycle about Abraham were all placed in the initial part of the book, among other pseudo-canonical narrations, whose sequence imitates the thematic order of the books of the Old Testament. *Physiologus, Story of Adam and Eve*, cycles about Abraham as well as about David and Salomon and also narrations devoted to the Old Testament prophets become an announcement of the works similar in meaning from the second part of the codes and which present more unconstrained thematic arrangement. Other texts, as sermons attributed to Fathers of the Church, remarks in the spirit of “folk theology”, elaborations in the popular form of “question and answer”, which separate the above mentioned works, may become a kind of filling of the “Old Testament skeleton”. One may believe that the principle of miscellanea is a

pre-figuration of New Testament events and symbols through the Old Testament pictures, parallelism of Old and New Testament as well as modern events but also that those codes could be a kind of pseudo-canonical, apocryphal Bible with a comment.

ANEKS

Miejsce należących do cyklu Abrahama narracji w NBKM 433, Slav. 149 i Grujić 100 oraz NBKM 326.

Gwiazdką * oznaczono utwory wchodzące w skład cyklu Abrahama.

NBKM 433	Slav. 149	Grujić 100	NBKM 326
... Słowo o Adamie i Ewie *Słowo o sprawiedliwym Abrahamie Słowo Pawła Apostoła o pokucie Homilia Jana Złotoustego [o widzeniu proroka Izajasza i ostatnich czasach] Przypowieść o zaniedbanej winnicy *Słowo o tym, jak Sara uczyła męża swojego Abrahama *Słowo o Izaaku Słowo o proroku Samuelu *Słowo o Melchizedeku *Słowo o Trójcy Świętej Kazanie Jana Złotoustego o rozważaniach duszy ... [15 tytułów] Słowo o sporze Antychrysta z Panem naszym Jezusem *Słowo o śmierci Abrahama Objasnienie o Adamie Słowo o Adamie i Ewie *Słowo o sprawiedliwym Abrahamie Słowo Pawła Apostoła o pokucie Homilia Jana Złotoustego [o widzeniu proroka Izajasza i ostatnich czasach] Przypowieść o zaniedbanej winnicy *Słowo o tym, jak Sara uczyła męża swojego Abrahama *Słowo o Izaaku Słowo o proroku Samuelu *Słowo o Melchizedeku *Słowo o Trójcy Świętej Kazanie Jana Złotoustego o rozważaniach duszy ... [15 tytułów] Słowo o sporze Chrystusa z diabłem na Górze Oliwnej [=Słowo o sporze Antychrysta z Panem naszym Jezusem] *Słowo o śmierci Abrahama Słowo o dwunastu piątkach Słowo o Adamie i Ewie *Słowo o sprawiedliwym Abrahamie Słowo Pawła Apostoła o pokucie Homilia Jana Złotoustego [o widzeniu proroka Izajasza i ostatnich czasach] Przypowieść o zaniedbanej winnicy *Słowo o tym, jak Sara uczyła męża swojego Abrahama *Słowo o Izaaku Słowo o proroku Samuelu *Słowo o Melchizedeku *Słowo o Trójcy Świętej [brak końca tekstu – uszkodzenie rękopisu] Kazanie Jana Złotoustego o rozważaniach duszy ... [12 tytułów] Słowo o sporze Antychrysta z Panem naszym Jezusem *Słowo o śmierci Abrahama Objasnienie o Adamie Słowo o Adamie i Ewie *Słowo o sprawiedliwym Abrahamie *Słowo o Trójcy Świętej *Słowo o śmierci Abrahama *Słowo o Izaaku Słowo o proroku Samuelu *Słowo o Melchizedeku Homilia Jana Złotoustego [o widzeniu proroka Izajasza i ostatnich czasach] ...